

سوسن بابایی

اصفهان و کاخ‌هایش

کشورداری، تشیّع و معماری بزم در آغاز دوران ایران مدرن

ترجمه مصطفی امیری

فهرست

۱۱	فهرست تصاویر
۱۵	فهرست تصاویر رنگی
۱۷	پیش‌گفتار و تشکر
۲۱	جدول شاهان سلسله صفوی
۲۲	پایتخت‌های صفوی و سازه‌های اصلی
	فصل اوّل
	پیش‌گفتار: مجلس بزم، مطلق‌گرایی فزه‌مندانه،
۲۷	و ایرانی‌سازی تشیع
	فصل دوّم
	پادشاهان کوچ‌نشین و کاخ‌های سیار: از تبریز تا قزوین
۶۹	در قرن شانزدهم / دهم
۱۱۹	فصل سوّم
	مأوا در بهشت، یا اصفهان نصف جهان
۱۸۹	فصل چهارم
	دولتخانه مبارکه
۲۵۱	فصل پنجم
	معماری بزم: کاخ‌های اصفهان
۳۴۵	فصل ششم
	مجلس ضیافت و آداب ایرانی-شیعی پادشاهی
۴۰۷	فصل هفتم
	مؤخره: سقوط اصفهان

۴۱۷

۴۴۷

۴۵۱

کتاب‌شناسی
تشکر برای تصاویر
نمایه

فصل اول

پیش‌گفتار: مجلس بزم،

مطلق‌گرایی فزه‌مندانه، و ایرانی‌سازی تشیع

«المَلِك قائم بالعدل والعماره.»^۱

«جمعی را در کاسه خود شریک گردانید که برکت در اجتماع است.»^۲

در مجالس ضیافتی که نوعاً در نیمه دوم قرن هفدهم / یازدهم در فضای نیمه‌باز و پُرتون (تالار) کاخ چهل‌ستون در اصفهان برگزار می‌شد، صدها مهمان بر سر سفره‌ای رنگین در چند نوبت با انواع شربت و شراب و طعام پذیرایی می‌شدند، و در کنار موسیقی و رقص و سرگرمی‌های دیگر به بزم و سرور می‌پرداختند (تصاویر ۵.۱۳ و ۵.۱، و تصویررنگی ۱۹). میزبان این ضیافت‌ها شاه صفوی

۱. محمود بن هدایت‌الله افوشته نطنزی، نقاوة الآثار فی ذکر الاخیار، به‌کوشش احسان اشراقی، ۲ ج. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، (۱۳۶۶)، ص. ۳۷۶، گزیده انگلیسی:

Robert McChesney, "Four Sources on Shah Abbas's Building of Isfahan," *Muqarnas* 5 (1988): 106.

۲. حدیث (منسوب به پیامبر اسلام) در فصل مربوط به آداب طعام خوردن و آب آشامیدن در فتوت‌نامه سلطانی اثر واعظ کاشفی، به‌کوشش محمدجعفر محجوب (تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰)، ص. ۲۳۳؛ درباره این کتاب و همچنین نقل قولی که از آن آمده است در فصل ششم بحث خواهیم کرد. به‌نظرمی‌رسد که منبع کاشفی کتاب سنن ابن ماجه (وفات ۲۷۵)، یکی از شش محدث بزرگ سنی است که معمولاً شیعه به او نظر تأیید دارد ولی اهل تسنن نسبت به او احتیاط می‌ورزد. در این ارتباط و نیز حدیث، نک:

John Burton, *An Introduction to the Hadith* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994, reprinted 2001), esp. 159-62.

وجه تمایز صفویه نیز در براندازی آگاهانه همین الگوهاست. مشروعیت سلسله صفوی علاوه بر فرآیندی سیادت و اتصال نسب به پیامبر اسلام بواسطه امام علی^ع، برفرکیانی نیز تکیه داشت که مفهومی مهم در ایدئولوژی پادشاهی در ایران باستان به حساب می‌آمد و تمامی سلاطین حاکم در جهان ایرانی مدعی آن بودند. حکمرانی مطلقه در این یگانه ایدئولوژی حکومتی ایرانی-شیعی نیازمند نوعی پادشاهی عاطفی، و تطبیق مؤثر معماری و فضاهای شهری با ایفای نقش پادشاهی بود. علاوه بر این، مفهوم فرمانروایی فزه‌مندانه نزد صفویه به رواج راهبردهایی برای بیان و عرضه آن منجر شد که در هماهنگی چشمگیر کارکرد فضای شهری، معماری کاخ‌ها، و برگزاری آیینی مجالس بزم در اصفهان - پایتخت صفویه از ۱۵۹۸/۱۰۰۷ تا سقوط این سلسله در ۱۷۲۲/۱۱۳۵ - تبلور یافت و به اوج خود رسید. بررسی موارد متعدد تلاقی معنا و کنش اجتماعی با بازنمایی‌های فضایی و بصری قدرت در ایران عصر صفوی انگیزه اصلی مطالعه کاخ‌ها و فضاهای شهری اصفهان در کتاب حاضر است.

همان‌گونه که برنامه سیاسی حکومت صفوی به تدریج و در بستر زمان شکل گرفت، این تحقیق نیز تغییر اساسی الگوهای معماری، فضاهای شهری، و آیین‌ها و مراسم پادشاهی را در پرتو تغییراتی بررسی خواهد کرد که آرام آرام در رابطه بین سیاست و فرهنگ در پایتخت‌های اول و دوم صفوی، یعنی تبریز و قزوین، در قرن یازدهم/دهم هجری رخ داد. علاوه بر این، مطالعه سیر تحول عرضه قدرت پادشاهی در معماری عصر صفوی محتاج خارج ساختن این روندها از شمول الگوهای عمومیت بخش کاخ‌سازی در معماری اسلامی است. نگاه این تحقیق به آیین‌ها و الگوهای معماری عصر صفوی بر نقش پشتیبان و متقابل این دو در ایجاد خصیصه منحصر ایرانی-شیعی حکمرانی مطلقه صفویان تأکید دارد.

خاستگاه صفویه

انگیزه تاریخی توجّه به عرف حکمرانی در عصر صفوی از آن جا ریشه می‌گیرد که قرون شانزدهم/دهم و هفدهم/یازدهم هجری نقطه عطفی حیاتی در مقطعی

(۱۵۰۱-۱۷۲۲/۹۰۷-۱۱۳۵) بود، که در پس‌نشستگی نیم‌طاقی ایوان می‌نشست، و مهمانان برحسب مرتبه و مقام در فضای وسیع و باز تالار استقرار می‌یافتند. ستون‌های چوبی باریک زرانود و آینه‌کاری شده، فضای مهمانی را به سه بخش تقسیم می‌کرد و نظمی اجتماعی به ضیافت می‌بخشید. دیوارها و کف کاخ به پرده و قالیچه‌های نفیس مزین بود، و میزبانان و مهمانان با لباس‌های فاخر بر بالش‌ها و پشتی‌ها تکیه می‌زدند و با یکدیگر هم‌کلام می‌شدند؛ و درعین حال با انواع شربت و طعام در دیس‌ها و ظروف عالی رنگین و نقش‌دار از جنس سفال، چینی، چوب معطر، یشم، فلز مرصع، و بلور از آن‌ها پذیرایی می‌شد.

برای آن‌ها که با این مراسم آشنا بودند، چنین مجالس ضیافتی با آن سازوبرگ مجلل و آیین‌های باشکوه، مظهر تعهداتی بود که فرمانروا و زبردست را به یکدیگر پیوند می‌داد و عنصر لاینفکی در ایفای نقش پادشاهی به حساب می‌آمد. با وجود این، تا آن زمان هیچ کاخ دیگری شبیه به چهل‌ستون، با فضایی کاملاً باز و نورگیر و ستون‌های متعدد در ورودی کاخ، نه در ایران که در هیچ کجای جهان اسلام ساخته نشده بود، که در آن اشکال و فضاهای معماری، از جمله محل و نحوه استقرار مهمانان، مراتب قرب و بُعد و طراحی عالی فضاها برای وسعت بخشیدن به میدان دید، تجلی ساختار آیینی این نوع ضیافت‌های شاهانه باشد. در واقع، تطبیق معماری با مجلس ضیافت و تقرب به شاه در اصفهان عصر صفوی، و حضور شخص شاه در این ضیافت‌ها در مقام میزبان - و اداره و تنظیم نواخت ضیافت با اشاره برای نواختن موسیقی و یا گرداندن پیاله شراب و پذیرایی از مهمانان - بیانگر شیوه بسیار خاص و غیرمتعارف شاهان صفوی برای اعمال حکمرانی مطلقه در آغاز عصر مدرن بود. الگوهای مستقر و جاافتاده امپراتوری‌های مطلقه و توسعه طلب جهان اسلامی - یعنی عثمانی‌ها و مغولان هند، که معاصر و رقیب صفویه بودند - و همچنین الگوهای حکومتی سرزمین‌های مسیحی چنان به خلوت‌نشینی و عزلت‌گزینی تقدس یافته بها می‌دادند که لزوم هرگونه معماری خاص برای برگزاری مجالس بزم در معیت پادشاه برای ایشان منتفی بود.